
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

KÉSŐN OKOSAN?

Bakunyinról és más költőkről

VARGA ZOLTÁN

Friedrich Nietzschét, átvitt értelemben természetesen, gyakran szokás nagy költőként emlegetni. Abból eredően, hogy a gondolat, a vízió, ha realizálhatatlansága folytán gondolatnak és vízióknak kénytelen megmaradni, szükségképpen „költészetté” lesz. Testet nem öltve kerül bele a kulturális örökség tárházába — vagy lomtárába. Anélkül hogy igazán halott lenne. Mert mintha vonakodna a mérő esztétikumná szelfidülés-től, hiszen ha azzá csitulna, „nagy költészetről” sem beszélhetnénk, mivel a „nagy költő” és a „nagy költészet”, elsősorban lényegmegragadó mivolta folytán, nem egykönnyen válik ártalmatlanná. Főleg, ha lényegmegragadása alapvető társadalmi-etikai szférákat érint. Legyen bár antietikai fogantatású, „amorális”, mint Nietzsche esetében.

Nem mintha — bizonyos szempontból nézve legalábbis — nem lenne kívánatosabb, ha pusztán esztétikai fenoménné sápadna. Mert még jó, ha a történelem által nem igazolt „költő” csak a filozófus bőrébe bújik, nem pedig a korlátlan hatalomra törő vagy azt magának meg is szerző „gyakorlati emberébe”, uralkodóéba, diktátoréba. Vagy éppen forradalmáréba, mivel a forradalmárság mint történelem kiosztotta szerep nincs „költészet”, pontosabban túlfűtött képzelet nélkül. Ami persze máris arra figyelmeztet, hogy azért ezzel a „költővé bélyegzősdivel” óvatosan kell bánni, mivel a vele való játék szinte korlátlanul kitágítható, ezért is lett számunkra Nero figurája Kosztolányi nyomány „véres költővé”. És ugyan miért ne lehetne Hitleré is ilyené, gigászi költői életművet megvalósítóvá — ötvenmillió halottal? Lévén a dilettáns költő is költő. Legalábbis ami a költői szerepjátszást illeti, mivel éppen nála, a dilettánsnál teng túl a szerep igazán, mindent maga alá temerve, még a tehetséget is, ha ugyan van mit eltemetnie. Nem beszélve az erkölcsi felelősségtudatról, a valóságos elhivatottságról és az őszinteségről — értsük

ez utóbbi alatt akár a szerepjátszás őszinteségét. Amicért is, ha ez a szerep nem csupán a köztudomásúan türelmes papírra íródik, hanem a „tettek mezején”, sőt a „történelem színpadán” kelhet életre, közvetlenül a gyakorlat számára kínálva (gyakorló)teret, alighanem akkor beszélhetünk igazán veszedelemről.

Mármint a dilettáns téboly veszedelméről.

Vagy a megszállottságéről inkább. Aminek lehet tiszteletreméltó indíttatása és tárgya is, úgyhogy mégiscsak meg kell különböztetnünk a dilettánságtól és a tébolytól.

Nyilvánvalóan az anarchizmus prófétájának mondott Mihail Bakunyin esetében is. Akinek két egymás után elolvasott könyve, az orosz anarchizmus bibliájaként számon tartott *Allamiség és anarchia* és a több mint húsz évvel korábban, a Péter-Pál erőd foglyaként, a cári kancellária III. Ügyosztálya, azaz a titkosrendőrség vezetője, Orlov gróf biztatására egyenesen minden oroszok cárijához, I. Miklóshoz intézett *Gyónás*, a fentieket kiugratta belőlem. Legfőképpen a megszállottság rejtett párhuzam folytán juttatva eszembe Nietzscht és „költő” mivoltát. Azt is mindjárt, hogy míg Nietzsche a felsőbbrendűség és a művészegénység megszállottja, a szellemi arisztokratizmusé, amittől mellesleg, bármennyire tiltakozna is ellene haló poraiban az őületében önmagát istenné kikiáltó filozófus, mégsem tagadható meg a „humanizmus” jelző sem, addig Bakunyin a nivellálásé: az egyenlőség mindenkefelettségéé. Amely ellentét mintha mégiscsak közös nevezőre lelne mindkettőjünkben — egy pontban feltétlenül: a rombolásban. Illetve a „rombolva alkotásban” inkább, bármennyire eltérjen is rombolásuk tárgya és célja egymástól. Abban mindenekelőtt, hogy Nietzsche elsősorban a részvéten és könyörületességen alapuló erkölcsi értékrendet, az „elközépszerűsítő” morált kívánja lerombolni (mindazt tehát, ami a kereszténységben gyökerezik, de a felvilágosodásban és a szocializmusban is folytatódik), mégpedig az alkotó és felsőbbrendű egénység érvényesülése érdekében, s a művészi alkotás lehetőségét tartva legfőképpen szem előtt. Nem sokat törődve a mindennapi emberrel, még kevésbé a mindennapi ember szabadságával, a hétköznapiak lapos boldogságával, oly mértékben rugaszkodva el mindattól, ami a szó köznapi értelmében földi, hogy szinte mit bánja ő. legyen akár rémuralom, háború és rabszolgaság, csakhogy művészet is lehessen — nagy és tragikus művészet természetesen. Ellentétben Bakunyinnal, aki viszont jóllehet, mély ismerője és birtokosa az európai kultúrának, nem látszik különösebben aggódni érte. Annyira nem, hogy késznek mutatkozik feláldozni azt holmi ősközösségi társadalomért, vagy inkább, egészen odáig visszamenve, kész lenne mindent előlről és másképpen újrakezdeni.

Ennek megfelelően is vall legkegyelmesebb uralkodójához fordulva. „Gyónó”, de akaratlanul is „agitáló” szavaival szólva arról, hogy számára az emberek fontosabbak az emberek létrehozta dolgoknál, s hogy ennek ellenkezőjét voltaképpen sosem értette. Meg hogy szervezett „iszonyú és példátlan” forradalma „inkább a dolgok, semmint az emberek ellen” irányult volna, „dolgok” alatt a fennálló rendet és az azt szolgáló intézményeket, pl. a jelzalogot és a kiszipolyozás egyéb eszközeit értve mindenekelőtt. De ugyancsak uralkodójának gyónva írja le azt is, hogy: „Valahol az amerikai rengetegben, a nyugati telepesek között kellett volna születnem, ott, ahol a civilizáció éppen csak elkezdődött, ahol az élet megállás nélküli harc a vademberekkel, a vad természettel, nem pedig egy berendezett civil társadalomban.” Úgyhogy Őfelsége alighanem jogos gúnnyal kérdezhetné meg bűnbánó alattvalójától, ugyan miért tartja embernek még a nyomorgó orosz muzsikot, s miért nem már a szabadságát védelmező „vadembert”, vagyis hol a civilizáltságnak az a határa, amelyen innen — ha térben vagy időben visszalépünk — már nem kell embernek tekintenünk a benne élőket. Ámbár nem is ez az igazán érdekes itt, hanem hogy Bakunyin indulati töltete alighanem e ponton találkozik Nietzschéével. Gyökereiket tekintve „civilizációs csömörükből” fakadó, rossz közérzetükben, hogy aztán ki-ki a maga költői szerepébe bújva keresse a maga kiútját. Nietzsche valahol az európai kultúra bölcsőjénél, a görögországban, ott, ahol az apollói ráció és a diónüszoszi mámor egyensúlya, meglátása szerint tragikus-heroikus művészetet teremt, Bakunyin viszont a forradalmár szerepében: akár térben, akár időben gondolkodjunk is, mindenképpen a civilizáció egy kezdetlegesebb fokához, sőt a civilizáción „innen” világához kapcsolódva. Látszólag Rousseau közelébe kerülve, csak hát a francia felvilágosodás racionalizmust ellenpontoszó „vademberének” plebejus érzelmessége és szelíd természetkultusza hozzá viszonyítva feltétlenül rokkoló pásztoridill csak. Ahogyan optimizmusa is naivan felvilágosult optimizmus, úgyhogy emocionális eredőit tekintve Bakunyin kétségbeesés hajtotta forradalmiságához éppúgy nincs köze, mint Nietzsche kiút-talanság szülte nagyságkereséséhez. Ahhoz a Nietzschéhez, akivel, minden indulatbeli analógián túl, mintha másképpen is találkozna még: közvetve, a szintén „nagy költőnek” számító Richard Wagner révén, akivel Bakunyin együtt küzd az 1849-es drezdai forradalom barikádjain, és aki a maga grandiózus vagy inkább grandomániás művészetkoncepciójával éppúgy, mint közvetlenül gyakorolt amoralizmusával később Nietzsche ihletője lesz. Egy időre legalábbis, amíg csak mesterével Nietzsche, alighanem jogosan marasztalva el korábbi bálványát, hatalmi támogatást leső és közönségét elkápráztatni igyekező kóklerekedésben, szembe nem

fordul, nem csupán a wagneri dagályosságot és a mögötte rejlő üzletieséget lepezve le, hanem saját világának menthetetlen „költészetté” válását is egyúttal. Tulajdon utópiáját, ha úgy tetszik, egy művészetcentrikus világ megteremtésének lehetetlenségét végeredményben. Nem is annyira azt példázva, hogy „nagy” művészet az ő korában nem létezhet már, hanem inkább azt, hogy minden művészet csakis akkor látszhat igazán nagynak, ha olyan távolról tekintünk rá, hogy nagyon is embertelen indulatokból és kisszerű érdekekből fakadó lérehozóit nem egykönnyen vesszük már észre.

•

Nem mintha nem élvezhetnénk a művészetet, akár az elmúlt időkét, akár a magunk koráét. Ám ha zavartalanul kívánunk gyönyörködni benne, jobb, ha sok mindentől eltekintünk, ami megszülte. Értsük ez alatt akár a kegyetlenséget, a kizsákmányolást, a rabszolga- vagy robotmunkát, akár csupán a szatócsszellemet vagy a sznobizmust. Más kérdés, hogy a forradalmár képtelen erre az eltekintésre. Úgyhogy, bármennyire értelmiségi legyen is (vagy éppen ezért), nem csupán a művészet és a kultúra ellenségének látszatát kelti, hanem olykor valóban az is lesz, mintegy az emberi civilizáció egészével is szembekeverülve. Éppen mert azokkal vállal közösséget, és azokért küzd, akik a civilizáció alá szorultak, vagy rajta kívül rekedtek. Amiért is az önmagát veszélyeztetve érző hatalom, illetve az uralkodó osztály rendszerint igyekszik is a kultúra védelmezőjeként fellépni a „barbár” veszedelemmel szemben. Bármennyire is a maga értékeit tartja szem előtt, mégsem egészen alaptalanul, mivel a forradalmi ideológia a megdönteni kívánt társadalmi berendezkedés értékrendjének általában jóval nagyobb hányadát kiáltja ki pusztán az uralkodó osztály értékrendjének, mint amennyi valóban csak az, és semmi több, számos olyan dolgot is elvetve, amit az elnyomottak is sokkal inkább a magukénak éreznek, mint amennyire azt mozgósítóik feltételezik róluk, vagy amennyire azt ők, az elnyomottak maguk is hinnék. Ezért is, hogy a győztes forradalom, a mézeshepek kezdeti mámorának hatása alatt többet igyekszik megvalósítani „szűzi álmaiból” vagy „költészetéből”, mint amennyi megvalósíthatónak bizonyul — hogy egy idő múltán hozzálásson a történelem szemétdombján való kotorászáshoz. Elkerülhetetlenül a megdöntött világ túlélő híveinek kárörömére, de a forradalmi eszmék körültekintőbb és előrelátóbb hordozóit is igazolva.

Mármint azokat, akik kevésbé bizonyultak „költőnek” — Bakunyinnál például. Annál a Bakunyinnál, aki egyszerre szeretett, irigyelt és

gyűlölt barátját, mesterét és ellenfelét, Marxot nevezi „javíthatatlan álmodozónak”. Éppen mert nem eléggé álmodozó az ő szemében. Vagy mert álmai mások.

Amde miben is áll ez a „másság”? Illetve Marx „álmodozó” mivolta — Bakunyin szerint.

Nyilván abban, hogy Marx vár valamit az államtól, abban, hogy a társadalmi forradalom szolgálatába kívánja állítani az államhatalmat. Ellentétben vele, Bakunyinnal, aki egy csapásra meg akarja szüntetni, hogy azután alulról, a kisközösségek felől indulva teljes egészében újrászervezze. Mint „társadalmat”. Vagy netán mégiscsak az államot, a társadalom fedőnév alatt? Mivel ha kissé belegondolunk az *Allamiség és anarchiában* olvasottakba, hamar oda lyukadhatunk ki, hogy nem egészen értjük, miben is különbözne végkifejletét tekintve ez a Bakunyin képzelete szervezte társadalom mégiscsak holmi államtól. Eltekintve attól, hogy Bakunyin nyilvánvalóan hosszú külső és belső konfliktusokkal teli úton jut el az általa elképzelt teljes újrakezdésig. Átmenetileg egy minden addiginál „államibb” állam koncepciója mellett kikötve. Mert *Gyónásában* nemcsak arról vall, látszólag bűnbocsánatért esedezve, hogy „le akartam rombolni minden várat és palotát”, s hogy „egészen kivetkőztem magamból, a rombolás ördöge vert fészket bennem”, hanem egyebekről is: „Azt gondoltam, hogy Oroszországban inkább, mint bárhol, erős, diktatorikus hatalomra lesz szükség, amely kizárólag a néptömegek fölemelésével és művelésével foglalkozna — egy irányát és szellemét tekintve szabad hatalomra, de parlamenti formák nélkül; szabad tartalmú könyvek kinyomtatására, de a könyvnyomtatás szabadsága nélkül; az azonos nézeteket vallók által körülvett, az ő tanácsaik által támogatott, önkéntes közreműködésük által megszilárdított, de senki által nem korlátozott hatalomra. Azt mondtam magamban, hogy egy ilyen diktatúra és a monarchikus hatalom közt mindössze az lesz a különbség, hogy az előbbinek, létrejötté szelleménél fogva, arra kell törekednie, hogy mielőbb szükségtelessé tegye létét, hiszen célja csakis a nép szabadsága és fokozatos felnőtté érlelése; míg a monarchikus hatalomnak arra kell törekednie, hogy sohase váljék fölöslegessé, ezért alattvalóit örökre gyermeki állapotban kell tartania.”

Vagyis sok mindenről gyón itt Bakunyin. Sőt annyira „mindenről” is, hogy aligha könnyű külön azon ütközni meg, hogy a „könyvkiadás szabadsága nélkül” hogyan is festett volna a „szabad tartalmú könyvek kinyomtatása” — annál kevésbé, mivel rég tudjuk már, hogyan festett vagy fest sokfelé még napjainkban is. Akkor is komolyan véve az itt leírtakat, ha ismerve e különös, éppen „félőszinteségében” megrázó írás megszületésének körülményeit, bűnbánatának valódiságában ké-

telkedni ugyanúgy okunk lehet, mint a cár atyuskának, aki természetesen nem is hagyta elaltatni magát féltve őrzött foglyának ama kijelentésétől, miszerint ahelyett hogy efféléken törné a fejét, úgy kellett volna szólnia önmagához, mint minden igaz alattvalónak: „Nem az én dolgom ezekről a témákról elmélkedni. Ófelsége és tanácsadói tudják a teendőjüket, az én dolgom engedelmeskedni.” Nem, Miklós cár semmiképpen sem annyira gyerek, hogy átverni engedné magát ilyenféle gyerekségekkel, erről margóra rótt megjegyzései is tanúskodhatnak. Olyanfélék, mint: „mindenféle bűnöst megmenthet a megbánás, de csak ha tiszta szívből való”, vagy: „a személyes sértést mindig tiszta szívből megbocsátom!” Tökéletesen játszva szerepét ebben a furcsa komédiában. Egyetértésben Orlov gróffal, aki szerint a bűnbánónak „Arra a kívánságára vonatkozólag, hogy az erőd helyett örökös kényszermunkán tölthesse büntetését — Bakunyiban a legnagyobb mértékben veszélyes embert látva, aki véleményem szerint nem szakított igen ártalmas gondolkodásmódjával —, úgy vélem, sorsának végleges eldöntéskor Felsőgednek nem volna szabad jó szíve sugallatára hallgatnia...” Ezért is a Legkegyelmesebb jóváhagyása: „Teljesen osztom a véleményedet, nem lehet vele másképp bánni, valóban ezt érdemli!” Am ezzel a végkimenetellel alighanem maga Bakunyin is előre tisztában van, mindössze a magánzárka elviselhetetlenségét igyekszik talán az írás göröcsoldó hatásával ellensúlyozni. Szerepéről a 48—49-es európai forradalmakban olyasmit említve csak, amiről a cár és a cári hatóságok amúgy is tudnak. Am aligha lehet oka igazi elméletei helyett holmi álelméleteket bevallani, éppen mert az alattvalóit gyermeki állapotban tartani kívánó atyuskának sem lehet oka kisebb veszélyt látni olyan nézetekben, amelyek az általa óhajtottal homlokegyenest ellenkező célra használnák fel az államhatalmat, mint olyanokban, amelyek azt azonnal megszüntetni akarnák. Am még ha nem lenne is őszinte itt Bakunyin, még ha „falból” tálalta volna is fent idézett passzusát az államról, akkor is nyilván olyasmit tálalt csak, amin túljutott már, de amit korábban őszinte nézetként vallott. Több, mint valószínű azonban, hogy csupán jóval később, az *Allamiség és anarchiában* sokat emlegetett és gyűlöltve csodált bismarcki nagynémet államiség körül tapasztaltak után jutott túl azon, ami itt nagyon is az „övé” még — és ami számunkra, „későn okosak” számára, roppant érdekes. Éppen mert bár egy vágyálom szolgálatában született, a rendkívüli veszélyre figyelmeztető jóslat erejével hat. Nemcsak mert az iljicsi államkoncepció körvonalai is kirajzolódnak benne, hanem mert szavaiból már Visszarionovics is visszavicsorog. Mintegy a „világnézeti állam” elkerülhetetlen következményeként, azzal együtt, hogy ha már egy bizonyos „világnézeti előjel” adva van, miért ne lehetne az

egy másikkal, annak a homlokegyenest ellenkezőjével is felcserélhető. Akár azzal a célzattal is, hogy az államot az előbbi előjel veszedelmétől megvédelmezze. Ahogyan ez századunkban valóban történt.

Úgyhogy — kicsit talán elszakadva a földtől — akár az is eszünkbe juthat, hogy vajon nem éppen az ilyen kibontakozás lehetőségétől megriadva lépett-e túl Bakunyin végül is a maga töredelmesen meggyőnt államkoncepcióján, s tette fel Marxnak azt a kérdést, amit nyugodtan feltehető volna korábbi önmagának is.

•

Mert a Bakunyint már maradéktalanul kiteljesedetten, vagy ha úgy tetszik, végleges „költői nagyságában” megmutató *Allanúság és anarchiában* azok a legizgalmasabb részek, ahol a szerző Marxszal vitázik. Nemcsak érvelése miatt, hanem okfejtésének szenvedélyessége miatt is — ez teszi indulat és keserűség elrajzolta Marx-portróját is élvezetessé. Bármennyire nem teszi is alkotóját Marxnál nagyobb gondolkodóvá.

Ámbár sem a gondolkodónak, sem a gondolatnak nem lehetnek végérvényesen adott dimenziói. Csakis koroktól és korok felvetette szempontoktól függően változóak — aszerint, mi történt „közlen”. Ezért is lesznek Bakunyin gondolatai újragondolásra késztetően időszerűek.

Amiért Bakunyin szerint: „A kérdés az, hogy ha a proletariátus lesz az uralkodó rend, vajon kin fog uralkodni? Marad mellette egy másik proletariátus, amelyet alávetnek majd ennek az új uralkodónak, az új államnak. Például a paraszti csőcselék — amely, mint ismeretes, nem élvez a marxisták jóindulatát, s a kultúra legalacsonyabb fokán áll — bizonyára a városi és üzemi proletariátus irányítja majd.” Úgyhogy: „Mit jelent az uralkodó renddé vált proletariátus? Talán az egész proletariátus a kormányzat élén áll majd?” Mert: „Ha az egész nép irányítani fog, irányítani pedig nem lesz kit, akkor nem lesz kormány és nem lesz állam. Ha viszont lesz állam, akkor lesznek kormányzotok, lesznek rabok.” Tehát: „bármelyik oldalról nézzük is a kérdést, mindig ugyanoda a szomorú eredményre jutunk: a kiváltságos kisebbség irányítja a néptömegek óriási többségét. De a marxisták azt mondják, hogy ez a kisebbség dolgozókból áll majd. Igen, talán egykori dolgozókból, akik a nép kormányzóivá vagy képviselőivé válásuk pillanatától nem munkások többé... Úgyhogy... bár itt azért meg kell állnunk egy pillanatra. Kissé meglepődve, amiért Marx ellenvetése, miszerint „ez éppúgy nem áll, mint az, hogy egy gyáros már nem tőkés, ha községi tanácsnok lett”, inkább analógiára támaszkodó érvelés csak, s nem igazán elmozdító cáfolata Bakunyin állításának, mivel a kérdéses „kiemelt” dolgozóban még na-

gyon is ott élhet a vágy, hogy ha tőkés nem is, de valamiképpen kiváltáságos egyén váljék belőle. Miért is ne lehetne hát igaza Bakunyinnak, aki szerint az „egykori” dolgozók „már nem a népet képviselik, hanem önmagukat, és a nép irányítása iránt támasztott igényüket érvényesítik”. Sőt akár abban is igaza van, hogy: „Aki ebben kételkedik, az egyáltalán nem ismeri az emberi természetet.” Joggal olvasva a még diktátori ambíciókkal is megvádolt Marx, valamint követői fejére: „Ők azt állítják, hogy egyedül a diktatúra — természetesen az övék — képes a népszabadság létrehozására. Mi azt feleljük, hogy egyetlen diktatúrának sem lehet más célja, mint önmaga megörökítése és nem képes másra, mint hogy a népben, amely eltűri, létrehozza és kinevelje a rab-szolgátságot; szabadságot csak szabadság teremthet, tehát össznépi lázadás és a munkástömegek szabad megszervezése alulról felfelé.”

Mert ez így csakugyan logikus. Még ha a diktatúra célja miért ne lehetne más is, nem csupán „önmaga megörökítése”, mivel úgy tűnik, inkább csak az *eredménye* nem lehet más. Annak megfelelően, hogy maga az állam sem azzal az elvetemülten kitűzött céllal hozatott létre, hogy az osztálytársadalmat fenntartsa, inkább elvégezte csak ezt a feladatot is — amúgy másodállásban. Nagyon is a Bakunyin szerint, Marx által nem ismert „emberi természet” következtében. Annak a sokáig reakciós csengésű fogalomnak a következtében, amit tudvalevőleg „önzőként” szokás megjelölni, ám ami aligha csupán rá jellemző, „fajspecifikus” tulajdonsága az embernek, inkább minden élőlény közös sajátja. Amiért is az emberi természet, ha egyáltalán meghatározható, leginkább még úgy határozható meg, mint a minden élőlényre jellemző „önzés” megnyilvánulása, meghatározott, földünk élővilágában egyedül az ember által képviselt értelmi fejlettség mellett. Mert többet aligha mondhatnánk róla.

Csak hát nem is annyira az „emberi természet” valamilyen meghatározása érdekes itt. Az sem, mennyire ismeri vagy nem ismeri Marx, jobban-e vagy kevésbé Bakunyinnál. Hanem hogy mennyire ismeri azt Bakunyin, amikor a mindent lerombolás és az alulról felfelé szervezés, azaz a „mindent újrakezdés” mellett tör lándzsát. Amikor felteszi, hogy az újrakezdés után nem ugyanaz kezdődne, ami előtte történt. Még ha a válasz kézenfekvő is — egyértelműen elszomorító. Vagyis zsákutca.

Úgyhogy kettejük közül mégiscsak a „javíthatatlan álmodozó” Marx mondható kevésbé álmodozónak. Amikor minden benne rejlik „hibalehetőség” ellenére az államhatalom lerombolása helyett annak megragadása mellett döntve nem a „visszaút”, hanem a „pályakorrekció” kísérletet választja.

Az ösztönösség helyett az értelemét, a romantika helyett a tudományét. Egyben pedig a civilizációét, mindazzal együtt, amit kultúrának neveznek. Az ember emberré válásának egész addigi útját véve figyelembe, arra ébredve rá, hogy a szociális forradalom kérdése semmiképp sem oldható meg a mindent nivelláló, egyszerre rigorózus és durva egyenlőséghez való visszatéréssel. Azzal, aminek lehetőségét a termelőerők, konkrétan a technika fejlődése amúgy is túlhaladta már, és aminek bekövetkezte — feltéve, de meg nem engedve, hogy egyáltalán bekövetkezhet — feltétlenül a kultúra felépítményének összeomlásával, jobbik esetben leépülésével lenne egyenértékű. Mert akárhogy nézzük is, Marx utópista elődeinek minden modellje egy ilyen fenyegetést is magában rejtett. Annak veszélyeztetését, amit Marx minden szenvedélyes forradalmisága és romantikától sem mentes prófétasága ellenére a magáénak érez, világosan átlátva, hogy az osztálytársadalom kultúrája, ami az adott pillanatban „burzsoá” civilizáció és kultúra mindenekelőtt, egyben a civilizáció és kultúra is — az is tehát, ami tulajdon osztályalapjainak tagadását is magában rejti. Ha összeomlik, elpusztul, aligha teremthető helyébe utólag másik, bármiféle másság csakis belőle fejleszthető ki. Semmiképp sem visszafordíthatónak látva a történelem egészének menetét, hanem módosíthatónak csak, tehát a társadalmi forradalom is csupán akkor győzhet és érheti el célját, ha nem a történelem korábbi menetével szembefordulva és azt megszakítva következik be, hanem annak folytatásaként és betetőzéseként, s nem valamilyen, az ipari társadalom és az urbánus életforma előtti állapotba való visszacsúszásként. Ezért is, hogy az utópia „utópiátlanítására” vállalkozik, s mindannak tudományos alapokra helyezésére, ami eladdig álomországokat festő irodalmi alkotásokban vagy eleve bukásra ítélt telepalapítási próbálkozásokban igyekezett testet ölteni. Ezért lesz Marx vállalkozása, ha nem is kétségbeesett, de elszánt kísérlet a forradalom és a kultúra szintézisének megteremtésére: nem lemondás semmiről, a vegetatív „kisemberi” boldogságról éppúgy nem, mint az ember alkotói képességének kibontakoztatásáról — attól a hittől vezéreltetve, hogy a kettő összeegyeztethető egymással. Mindenképpen az emberi totalitást képviselve. Nemcsak Bakunyinnal szemben, aki ha a „rabszolgaság” fennmaradása és a kultúra lerombolása, azaz az alkotás lehetőségének megszűnése közt kellene választania, figyelembe véve, hogy minden ősközöségi kultúra utáni kultúra szükségképpen az államhoz is kapcsolódik, habozás nélkül az utóbbit választaná. Hanem azzal a Nietzschével szemben is, aki még ezután következik csak, és aki a kultúrát, azt a bizonyos „nagyot”, „heroikusát”, „tragikusát” akár rabszolgaság árán is nem annyira fenntartani kívánja (hiszen nem is létezik), hanem inkább újra

megteremteni. És akihez hasonlatosan Marx ugyanolyan megvetéssel tud szólni kisszerűségről és filiszterségről, mint Bakunyin is.

Nyilván érzelmileg is kötődve ahhoz, aminek részese és birtokosa. Mindahhoz, amit tőle, Marxtól, kissé talán idegen szóhasználattal európai szellemnek mondunk. Személyiségét tekintve is az európaiságnak egyfajta szintéziseként.

Szemben a kívülről jött Bakunyinnal. A perem-európaival.

•

Mert hát honnan is jött Bakunyin? Milyen világból?

Kétségtelenül olyanból, ahol az államot a hivatalnoki apparátus és a hadsereg jelenti mindenekelőtt. Alig kötődve szervesen ahhoz a társadalomhoz, amelyet viszonyaiban konzerválni és védelmezni hivatott, magasan fölötte lebegve és mégis elviselhetetlenül ranehezdedve. Kora minden európai államát felülmúlóbban önmagáért létezve, annyira, hogy még hatékony sem tud igazán lenni. Messze lemaradva a mögött a porosz-német állam mögött, melynek elemzésében — s az államiság eszméjéhez szerinte vétkesen kötődő német alattvalói mentalitás elemzésében is — Bakunyin nemcsak remekíróként mutatkozik meg, hanem újfent félelmetesen jósnak is egyben. Izgalmas párhuzamot vonva korának német és orosz viszonyai közt.

Mondván, hogy:

„A német állami szolgálat eredményei rútak, kellemetlenek, mondhatni, visszataszítóak, de hatásuk pozitív és komoly.

Az orosz állami szolgálat eredményei éppoly kellemetlenek és rútak, formájukat illetőleg pedig gyakran vadabbak, s egyszersmind meddők is. Vegyünk egy példát: tételezzük fel, hogy Németországban és Oroszországban a kormány ugyanabban az időben egy és ugyanazt az összeget, mondjuk, egymilliót utal ki valamilyen ügy megvalósítására, legyen az egy új hajó építése. Gondolják, hogy Németországban ellopják? Lehet, hogy ellopnak százezret, mondjuk kétszázezret, viszont a nyolcszázezret már az ügyre fordítják, amelyet a németekre jellemző pontossággal és tudással végeznek el. Hát Oroszországban? Oroszországban először is a felét ellopják, negyede elvész a nemtörődömség és a tudatlanság következtében, úgyhogy sok, ha a megmaradt negyedrészen összetákolnak valami korhadékot, ami alkalmas ugyan, hogy mutogassák, de rendeltetésének nem felel meg.”

Hogyne lenne hát gyűlöletes Bakunyin szemében az *ilyen* állam? Sőt az állam, mivel szükségképpen ez lett az állam modellje, „archetípusa” a számára. Meddőséggel külön is bősztító, bárgyú önhittségével provo-

káló, azért olyanként, amilyen, mert az európai abszolút monarchia (Bakunyin korában már megdöntött vagy leépült) állammodelljét utánozva, lényegében még kapitalizmuson inneni, ipari társadalom előtti termelési és társadalmi viszonyok fenntartása érdekében léteznek. Nemesi földbirtokokat védelmezve, faluközösségekben élő jobbágyokkal, robottal és kancsukával, jogilag is intézményesített társadalmi osztályokkal, azaz „rendekkel”. Olyan társadalmi berendezkedést amely a nyugat-európaihoz viszonyítva valahogy egyszerre mutatkozik embertelennek és emberségesnek. Embertelennek kíméletlen brutalitása folytán, „emberségesnek” viszont egyszerűbb szerkezete, áttekinthetőbb mivolta következtében: amiért patriarkális-organikus felépítése folytán „elvben” mindenkinek megvan benne a maga helye és feladata, nemcsak a jobbágy tartozik terméssel és robottal szolgálni a földesúrnak, hanem a földesúr is tartozna gondoskodni jobbágyaitól, akiknek sorsa ilyenformán inkább függ a földesúr jó- vagy rosszindulatától, emberségétől, vagy embertelenségétől, mint ahogyan az a korabeli nyugati gyáros és bérmunkásai esetében történik, ahol e vonatkozásban is a piac törvényei a legfőbb meghatározók. Vagyis a feudális rend embertelenségei ezért látszanak bűnök következményeinek, a „birtokon belüliek” és a hatalomtartók pedig bűnösöknek mindenekelőtt.

Bűnösöknek, akik rászolgáltak gyűlöletünkre. És akik a nekik szánt sorsot a Bakunyin elképzelte „újrakezdés” után büntetésképpen is megérdemelnék.

Igaz, Bakunyin ezt illetőleg szemérmes, óvakodik teljes egyértelműséggel megnyilatkozni:

„Bármennyire nagy létszámú legyen ez a kategória, hasztalan vele a párbeszéd. A forradalomig még csak le lehet őket leplezni, meg lehet szegényíteni; a forradalomban... nos, akkor, reméljük, a forradalomban majd maguktól eltűnnek.”

Am ez a három pont jelezte sokatmondó „nyelés” okkal hat félelmetesnek. Főleg, ha figyelembe vesszük, hogy e „kategóriát” emlegetve, Bakunyin nem is az uralkodó osztályra gondol, hanem a tőle eltérően gondolkodó forradalmárookra vagy reformerekre. Azokra, akik „nagy hangon a tudomány bajnokainak, pozitivistáknak, most meg marxistáknak nevezik magukat”, vagyis mindazokra, akik szerinte „a maguk drága személyét mindennél jobban féltik és óvják, ám azért minden vonatkozásban haladó emberek hírében akarnak állni”. Éppen fogalmazásának homályosságával kínálva lehetőséget — lehet, hogy a félreértésre, de lehet, hogy a „túláságosan jól értésre” is. Mivel a fent idézettek nagyon is magukban rejtik a kérdést, ugyan mi legyen a sorsa azoknak, akik még csak haladó ember hírében sem akarnak állni. Nem be-

szélve a szorosán vett uralkodó osztály tagjairól, akik között sokaknak egyéb bűnük sincs, mint hogy természetesnek veszik saját társadalmi helyzetüket, amelybe egyszerűen beleszülettek, és akik közé eredetileg Bakunyin is tartozott. Tekintve, hogy az állam teljes és azonnali lerombolása elkerülhetetlenül együtt járna az emberirtással. Aligha Bakunyin által végig nem gondolt következményként, annál kevésbé, mivel 1867-ben Genfben egy békekongresszuson elmondott beszédében Bakunyin nyíltan is a régi rend képviselőinek könyörtelen kiirtását követeli, ki is váltva a véletlenül jelen lévő Dosztojevskij ítéletét önmaga ellen. Talán még hisztérikusan forradalom- és forradalmárellenes, de éppen karikatúraszzerűségében zseniális regényének, az *Ördögöknek* indulatsírait is ekkor keltve életre. Abban a Dosztojevskijben, aki ugyanabból a világból nőtt ki, mint Bakunyin is — ezért hihet egy másik, semmivel sem kevésbé bakunyini méretű képtelenségben: a Bakunyin által kiirtani kívánt bűnösök lelki újjászületésében, a lelkek átformálódásában látva kiutat a társadalom átformálása helyett, míg Bakunyin szerint az átformált társadalomnak, nyilván később kellene a lelkeket átformálnia. És hát Dosztojevskij attól a pravoszláv-szlavoifil ideológiától várja a lelkeknek ezt az átformálását, amely menthetetlenül az európai élvonal mögött lemaradt társadalmi rendhez kötődik.

Újabb változataként a „nagy költőnek”, a „javíthatatlan álmodozónak”. Lévén ő, Fjodor Mihajlovics is Európa peremének szülötte. Azé a világé, melynek durva embertelensége a maga egyszerűbb szerkezetével nem látszott még annyira visszafordíthatatlanul és személytelenül determinálnak, mint amilyenek a „központ” bonyolultabb és „finomabb” szerkezetű embertelensége már akkor megmutakozott. Ezért is tetszhetett amannál sokkal inkább erkölcsileg minősíthetőnek és morális meggyőződésből fakadóan megváltoztathatónak is egyúttal. Mintegy az emberi rosszakarat és gonoszság következményének, olyan erőnek, amivel mindenekelőtt egy másik erőt kell szembehelyezni —, hogy azután hirtelen, egy csapásra jussunk el a csodáig. Történjen ez a csoda, akár benn a lélekben, mint Dosztojevskijnél, akár kinn a társadalomban, mint Bakunyinnál. Mert mindkettőjük víziójának gyökere közös: az újrakezdés lehetőségének illúziója.

•

Mindenekelőtt talán kétségbeesésből fakadóan.

„Különös, feszült érzés a kétségbeesés. Kiemel a férlalomba tompult szenvedésből, és feltételezi egy még egyáltalán elérhetőnek vélt jobb helyzet pusztá lehetőségének többé-kevésbé világos tudatát” — írja Ba-

kunyin. Nemcsak annak jeleként, hogy őt motiválja kétségbeesés, hanem arról is árulkodva, hogy éppen a kétségbeesésre épít, annak feszítőerejére számít mindenekelőtt. Kétségtelenül valóságosra, de alapvetően irracionálisra is egyúttal.

Minden elemző racionalizmusa ellenére a mögötte rejtve meghúzó-dó fogalmakra alapozva. Amelyek közül egyet-kettőt nem árt talán közelebről is megvizsgálni.

Kezdve akár a fecskékkel is. Mivel házunk pár évvel ezelőtti fészek-építő fecsképarja is ezért jut most eszembe. Fáradhatatlanul ingázó repkedése, ahogyan szabályos időszakokra el-elszállnak valahová, majd csőrükben egy-egy sárcsomócskával újra feltűnnek. Nyilvánvalóan a fészeképítés kezdetekor már rég uralkodó aszály következtében mindig elég hosszú idő után, vagyis messziről szállítva a fészekhez szükséges sarat, feltehetőleg a Tisza partjáról. Am azután hatalmas felhőszakadás áztatja el városunkat, úgyhogy ekkor már hordhatnak a sarat akár az udvarunkból is — amennyiben fészeképítő munkájuk korábban rögzült programját „felülvizsgálják”. Csak hát madárkám láthatólag nem élnek ezzel az időt és fáradságot megtakarító lehetőséggel: fészekükhöz a kötőanyagot nyilván ugyanonnan hozzák továbbra is, aligha ésszerűen, ám annál inkább nem eléggé rugalmas magatartásbeli programjuknak megfelelően. Amit, jobb szó híján, ma is ösztönnel mondunk.

És ami Bakunyinnál nem csupán kulcsfogalom, hanem egy kicsit megváltást kínáló varázsszó is egyúttal. Nem egyedül az ő hibájából, mivel az ösztön fogalma a múlt század gondolkodóinál általában is gyakran kap ilyen szerepet, alighanem éppen ködösségének köszönhetően. Vagyis Bakunynak korának tudománya, nem ismerve még igazán az ösztön mibenlétét, jobbára annyit tud róla csak, hogy az ösztön biztosítja a faj fennmaradását, pontosabban a faj azon egyedeit, amelyek számukra megfelelő, azaz a beléjük rögzült magatartásprogrammal összhangban lévő életkörülmények között maradnak. Mivel a megszokott közegeből kikerülő sorsa akkor is a pusztulás, ha az új körülmények élettanilag lehetőséget nyújtanának a továbbélésre — amennyiben az egyed ezt észlelni tudná. Vagyis az ösztön szabályozta magatartás mindig óriási „hibaszázalékkal” biztosítja csak a fennmaradást, még hozzá minél merevebb, minél inkább ösztön, annál inkább. Akár észreveszik ezt a kor természettudósai, akár nem. Bár jószerevével észreveszik, Darwin elmélete is sokban erre épül, csak hát az embert és az emberi társadalmat szemrevételezők mintha nem figyelnének igazán rájuk. Legkevésbé éppen a társadalmat megváltoztatni kívánók és az ennek érdekében munkálkodók, a forradalmár szerepét élők, hasonlóan az ösztönösség mai — romantikus — rajongóihoz. Szem elől tévesztve, hogy a

környezetre való reagálás merevebb és kezdetlegesebb formája aligha lehet célravezetőbb a rugalmasabbnál és fejlettebbnél, amiért is az ösztön az értelmet és tudást legkevésbé ott helyettesítheti, ahol az értelem és tudás sem kínál megoldást. Ezért is válik a sokszor amúgy is átvitt értelemben használt és közelebről meg nem határozott „ösztön” fogalma bizonytalansági tényezőket önámítóan elkendőző, csodatévő erővé. Ugyanezért beszélhet biztató távlatokat sejtetően Bakunvin is a „nép ösztönéről”, sokszor valamilyen, a népet valóságos érdekei felismerésére képessé tevő, rejtélyes erőt értve alatta, már-már természet feletti képességet tulajdonítva annak, ami — ha létezik egyáltalán — inkább „értelem alatti” vagy „tudás előtti”, s így legfeljebb „természetes” lehet mindössze. Sokkal inkább a természet részeként az értelemnél, mivel azt, még ha nem is kívánjuk a természettel szembehelyezni, „természet feletinek” inkább mondhatnánk.

Feltéve, hogy a fogalmakkal kívánunk eljátszadozni.

Amit Bakunyin aligha kíván, mert amire vállalkozik, szó szerint „véresen komoly”. Sőt kétségbeeséstől űzötten kíméletlen is:

„A burzsoá világ legjobbjai, akik származásukat, de nem meggyőződésüket és törekvéseiket tekintve burzsoák, csak úgy válhatnak hasznosná, ha feltétel nélkül alámerülnek a népben, belevetik magukat a tisztán népi ügybe. Ha viszont létük továbbra is a népen kívül folytatódik, nemcsak haszontalanok, de egyenesen kártékonyak lesznek.”

Ugyhogy miért ne jegyezhetnénk meg kissé fanyarul, sőt talán bánató éllel is: Alámerülni a népben? Rendben! De hát hogy is kell azt csinálni? ... Vagy éppen miért ne érezhetnénk szükségét egy kicsit elidőzni a „nép” szó mellett is? Mert mit is jelent ez a szó -- abban a naivan tisztázatlan értelemben, ahogyan azt a maga idejében Bakunyin és annyi más kortársa is használta? S mit jelent ma, napjainkban, a mi számunkra?

Vagy egyes számban, az én számomra csak.

Amiért egyszerre jelent mindent és semmit. Mivel jelentheti a közös nyelv, a valóságos vagy vélt közös származás által együvé tartozók összességét, függetlenül attól, hogy az ide soroltak vagy a magukat ide sorolók politikailag egységes közösséget alkotnak-e, vagyis amit ma, ha tudományosan precíznek akarunk lenni, etnikumnak nevezünk. És ami a görögben *ethnosz*, a latinban *gens* volt. Szemben a *démosszal*, illetve *populusszal*, a lakosság összességével vagy inkább nagy többségével egy-egy közösség keretein belül, egy város, tartomány, ország népességével. Bár akárhogy nézem is, a hangsúly itt mindenképpen a városon van, mivel a *démosz* elsősorban mégiscsak a görög városállam, a *polisz* népet juttatja az eszembe. És a demokráciát éppúgy, mint a demagógiát

és a demagógot, ám mindenképpen bizonyos „osztályharcos” tartalommal telítődötte. Amint az a Róma népét idéző *populus* esetében is történik, bár ez már a zsúfolásig megtelt amfiteátrumok képét is életre kelti, gladiátorküzdelmek látványát és a *publikumét*, a közösség helyett a közönséget, sőt a hordává lett nép lidércét is, az „ezerfejű cézárét”, amelyet egyfejű, de fejek ezrei felett rendelkező cézárok táplálnak kenyérrel és cirkusszal. Ahogyan az ki is jár a „szabad”, azaz nem dolgozó, de nincstelen római polgároknak: a *proletároknak*, ahogyan a maguk idején nevezték őket. Nem éppen heroikus képzettársításokat eredményezve, azokat inkább a köznépet jelentő *plebs* keltheti fel, az ide sorolt, egyént jelölő *plebejussal* együtt, a *natiót*, „nemzetet” alkotó patrícius nemesség ellen küzdővel, amiért is e két szónak sokkal inkább megvan a maga, akár a Grachus-fivérekét is megidéző, nemes tartalma... Egyszóval így, a gyökerek körül kaparászva, különösen is szerteágazónak látszik az a jelentéstartalom, amiről szólva mi hol erre, hol arra gondolva, magyarul jobbra népet emlegetünk csak. Majdnem ugyanolyan elnagyoltan gyömöszölve bele mindent ebbe a szóba, ahogyan az a szláv nyelvek népet és nemzetet egyaránt jelölő *narod* szava esetében történik. Ámbár itt a gyűjtőfogalom jelleg talán még szembe-tűnőbb, mivel a *genst* magyarra fordíthatnánk talán nemzetnek is, akár a „polgári” értelemben vett nemzet kialakulása előtti korszakra is vonatkoztatva, etnikumot értve alatta. Hiszen a középkori latin krónikák *genus hungarorumát* többnyire magyar nemzetként emlegetjük, még ha ez jobbra a nemesi nemzetet jelentette csak, a „nép nélkülít” — mivel a köznépet, sokszor még származásbeli magyarságát is kétségbe vonva, egyszerűen száműzték a nemzet kereteiből. Mármin a jobbagyorsa kényszerítettek tömegét, a közönséges halandókat, azokat, akiket az „egyszerű”, „közönséges”, „durva”, „faragatlan”, sőt „együgyű”, már-már „buta” jelentésű szláv *prost* szóból eredően parasztnak mondunk. Ezért is, hogy a „nép” szó mögött történelmileg nagyon is indokolt áthallással, akaratlanul is a parasztságot érezzük, s minél inkább perem-európaiak vagyunk, annál inkább.

De hát végtére is kinek és kinek a számára kívánja véghezvinni a maga forradalmát a népet emlegető Bakunyin, ha nem az orosz paraszttal, a muzsikkal és az orosz muzsik számára. Ki más sorsa felett kétségbeesve és ki más kétségbeesésére számítva mondta volna ki, hogy „a mi zászlónkra véres, tüzes betűkkel írták fel: minden állam lerombolása, a burzsoá civilizáció megsemmistítése, szabad szervezet megalakítása alulról felfelé, szabad szövetségek útján — a zabolátlan bérmunkás tömeg, az egész felszabadított emberiség megszervezése, egy új, összemberi világ létrehozása”. Mintegy a romantika és az öszönösség meg-

testesüléseként nemcsak az állam mindenáron való megerősítését hirdető „pángermán zászló” ellenében, hanem a vele, Bakunyinnal szemben a realitást, észt és tudományt képviselő Marxszal szemben is.

Némileg leegyszerűsítve a képletet: a *várossal* szemben és a *falu* nevében. Aligha sejtve, hogy a lemaradás, amit ekképpen be kellene hoznia, immár behozhatatlan. Mert így, utólag visszatekintve rá, alighanem sokkal inkább behozhatatlan volt ez már akkor is, mint amennyire azt az ő korában bárki, ideértve Marxot is, egyáltalán gondolta volna.

•

„Az orosz népben a legnagyobb mértékben megvan a két legelső elem, amelyet a szociális forradalom nélkülözhetetlen feltételének tekinthetünk. Rendkívüli nyomorral és mintaszerű rabsággal dicsekedhet. Szenvedéseinek se szeri, se száma, s ezeket nem türelmesen, hanem mély, szenvedélyes keserőséggel viseli, amely történelmileg már két ízben, két szörnyű robbanásban fejeződött ki: Sztjenka Razin felkelése volt az egyik, Pugacsové a másik; és máig is szakadatlanul megnyilvánul a parasztlázadások végelethetetlen sorában” — írja Bakunyin.

Félreérthetetlenül a „minél rosszabb, annál jobb” jegyében szólva az orosz parasztságról. Annál kevesebb elismeréssel, illetve a német parasztságot, amelyet egyébként készséggel ismer el Európa legműveltebb parasztságának. Féltelensége tükrében találoán látva úgy, hogy „a nép szabadságának, erejének és szenvedélyének megőrzésére a tudatlanság is alkalmasabb, mint a polgári civilizáció”. Ezért szól általában is elkeseredéssel a „német ösztönre” jellemző alattvalói mentalitásról, kíméletlenül lényegre tapintó elemzését adva kora német valóságának. Azon kezdve, aminek „vendégforradalmárként” maga is aktív részese, az 1948—49-es „népek tavaszának” német eseményeivel, s halad tovább a német munkásmozgalom alakulásának főbb állomásain át, egészen a Bismarck által létrehozott német császárság létrejöttéig: ezért lesz számunkra az *Allamiség és anarchia* izgalmas történelmi olvasmány. Éppen mert fenyegető jövővizióként is igazolódott. Amiért: „Uralkodója, hercege, királya, most pedig az össznémet császár iránti viszonyában a német tisztt meggyőződéses és szenvedélyes rabszolga. Egyetlen intésére mindig és mindenütt kész a legszörnyűbb gonosztettet végrehajtani, a városok és települések tucatjait, százait kiirtani és földűlni, nemcsak idegen területen, de még saját hazájában is.” Úgyhogy nyilván ezeknek a tetten ért jelenségeknek is tudható be, hogy Bakunyin egyidejűleg tekint gyűlölettel és félelemmel vegyes tisztelettel az újonnan született egyes német államra, amely „fenségesen és félelmetesen emelkedett (...)

kinevetvén irigyeit és ellenségeit”, és amelynek megdöntése „nem a petyhüdt orosz erőknél való”, úgyhogy ameddig „a forradalom nem ül diadalt Oroszországban vagy Európában, addig az etalista Németország fog diadalmaskodni”. És mivel a németek „az államban találják fel életüket és szabadságukat”, a szlávok számára „az állam maga a halál”. Ezért érzi magához és ügyéhez közelebb állónak a szlávoké mellett a szintén „ösztönösebb” latin — francia, olasz, spanyol — népmentalitást. Azt, ami, ha a széles néprétegek akkori szintjét vesszük figyelembe, a németeknél mindenképpen kevésbé civilizált, elmaradottabb, „primitívebb”, hogyha úgy tetszik.

Számunkra érthetően, de mégsem egészen értve, miért hiszi Bakunyin, hogy ami ilyenformán szervezetlenebb is, s így számára „ösztönösségénél” fogva elsőprő erőt képvisel, képes szervezett erővé válni. Mert hiszen álma megvalósításához, a mindenütt egy időben kirobbantott s valamennyi államot egyszerre elsőprő, világméretű „szociális forradalomhoz” ez kellene mindenekelött. Vagy talán nem kellene összekevernünk a kétféle szerveződést, a világforradalom utáni „alulról felfelé” történőt s az azt megelőzőt, azt a nagyon is központositottat, tehát felülről lefelé irányulót, amin éppen ő, Bakunyin munkálkodik? Csak hát miért hiszi Bakunyin, hogy ez az általa és eszmetársai által létrehozott szervezet elkerülheti azt az elnyomó szerepet, aminek veszélyére Marxtól és társait figyelmezteti? Az állammá válás szerepét. Csak nem, amiért ő a szervező? Vezér, aki azt várja önmagától, hogy egy általa elképzelt kritikus pillanaton túl megszűnjön vezér lenni. Átadva helyét a „nép ösztonének”.

Nem mintha kritikátlanul tekintene az „öszton” hordozójára. A népre általában és külön az orosz népre is. Ugyanolyan jól ismerve a nyáj-szellemet, mint a paraszti társadalom patriarkális felépítésének buktatóit. Harcba állva kora narodnyikjaival, ám a parasztságban mégis egyfajta „öserőt” látva.

Bármennyire nem is használja ezt a kifejezést — ami azonban mégsem véletlenül szaladt ki most a tollam alól.

Mert a parasztság mindenképpen „ösi” társadalmi réteg. az „östermelők” osztálya, „ösfoglalkozások” űzője, „ösi erények”, romlatlan erkölcsök hordozója, a szintén „ösi”, természetes egyszerűség, vagyis sorolhatnám tovább még az „ösi” dolgokat, s azokat az „ös” elötagú, nemegyszer pusztán díszítő szóösszetételeket, amelyekkel az uralkodó osztályból kiábrándult, a városi életformától és a gépi civilizációtól megcsömörlött értelmiségi a parasztságot sokáig teleaggatta. Hol hanyatlóban lévő vagy csak valaha létezett, eseteg sosevolt dolgok megújítását remélve tőle, mindenekelött a „hitét” és a „hűségét”, sőt a „ka-

tonai erényekét”, elvégre parasztból lesz a jó katona, hol pedig valami új létrehozását. Miért is ne, hiszen a lelke „üres lap”, állítólag azt írhatunk rá, amit akarunk. Ám mindkét esetben azt a tulajdonságát magasztalva és igyekezve hasznosítani, amiben önhibáján kívül maradt meg: tudatlanságát. Ezért lesz, nem csupán Kelet-Európában, de ott tovább és inkább, valóságos, vagy csak reménybeli bázisává a konzervatív-romantikus antikapitalista erőknél éppúgy, mint a voluntarista forradalmi pátosznak. Egyaránt jelentve egészen a legújabb időkig a világ minden országában a lakosság többségét és az „osztályok alatti osztályt”, a lentmaradottakért. Szükségképpen legtöbb vonását őrizve meg az osztálytársadalom előtti ősközösségi társadalomnak — ott, ahol az ősi, a földet, a földesúrit is közösen művelő faluközösség sokáig fennmaradt, mint Oroszországban, különösképpen. Nemcsak az ősközösség nivelláló igényeiből, illetve ebből eredő igazságnormáiból konzerválva sok mindent, hanem a vele egyet jelentő törzsi társadalom hierarchiájából is, mivel a parasztság patriarkális rendje voltaképpen ennek folytatódása. Ahogyan kultúrájában is sokáig megtalálhatók az ősi, pogány kori hiedelmek maradványai, varázslatok, vajákosságok, természetesség-szerartások, ezeket is építi bele —, hogy Európában maradjunk — a sokszor tudatosan is igényeihez alkalmazkodó kereszténységbe. Abba, amit megtértített fejedelmei kényszerítenek rá, nemegyszer tűzzel-vassal is, kíméletlen vérfürdők árán, nagyjából egy időben erőszakolva rá a jobbágyságot, és ajándékozva meg, mintegy kárpótlásképpen az elveszett szabadságért, az örök üdvösség reménységével. Annak a vallásnak a tanításaként, amit a paraszti nép hosszú időn át nem is ismer igazán (bár a középkor nagyhatalmú főpapjai sem mindig ismerik), illetve annyira csak, amennyire azt a vasárnapi prédikációkból és a templomok képeiből megismerheti. Mert amint megismeri — ott, ahol a könyvnyomtatás és a nemzeti nyelvekre lefordított Biblia ezt lehetővé teszi számára —, hála a kereszténység kiirthatatlan egyenlőségmítoszának, ráébredve (ős)erejére, nyomban veszedelmessé válik. Annyira, hogy rombolóerejétől megriadva a reformátor Luther is a felkelő parasztság ellen fordul — okkal váltva ki Marx utólagos ítéletét, ám úgy tetszik, nem csupán a fejedelmek hatalmát féltve okkal, hanem azzal együtt mindazt is, amit ma kultúrájának nevezünk. Mindazt, ami szükségképpen a „nép”, vagyis a parasztság „fölköt” van, nem csupán a várakban és kastélyokban, templomokban és kolostorokban, hanem már a városokban is: a céhműhelyekben, kereskedő- és bankházakban, egyetemeken, mindabban, ami már rég nem az „őstermelés”, a paraszti életforma felépítménye. És ami a maga hosszú időn át felhalmozott ismeretanyagával egyfelől bele sem illeszthető már semmiféle, akár a Bibliára, akár másra alapozott paraszt-

paradicsom egyenlőségálmába, másfelől mert az anyagi és szellemi javak, sőt a lelkek hatékonyabb kezelését teszi lehetővé hordozói számára, magát az álom megvalósulását is megakadályozza egyúttal. A fejlettebb Nyugat-Európában először a parasztfelkelés veszelemét számolva fel, majd időszerűtlenként lépve túl mindennemű elképzelésen is holmi paraszttársadalomról. Hogy azután a parasztkultúrát is felszámolja, fokozatosan, az iparosodással és városiasodással párhuzamosan, tömegkultúrává alakítva át, megszüntetve végül magát a parasztságot is: nemcsak őstermelői jellegétől fosztva meg, hanem többségi mivoltától is — még csak nem is földművessé, hanem farmerrá formálva át a föld mellett megmaradókat.

Megszüntetve a „népet”, hogyha úgy tetszik, megfosztva a „nép” szót romantikus-misztikus kicsengésétől. Úgyhogy napjaink legfejlettebb társadalmainak van ugyan lakossága, s annak ilyen-olyan-amolyan felosztás szerinti többsége is, amit akár még dolgozó (vagy munkanélküli) tömegekként is emlegethetünk, van továbbá, minden megváltozott jellege ellenére, munkásosztálya (méghez a kettő, egy valóban létező és egy, amelyet elképzelünk magunknak), ám proletariátusa már inkább csak volt. Van viszont közvéleménye, nagyon is manipulálható, ezért is kell rá nagyon odafigyelni. Na meg amint időnként kiderül, van nemzete is a maga mind kevésbé vegyítiszta, sőt egyre inkább elszegényedő nemzeti kultúrájával. Ámde népe, amolyan istárlómelegetől összetartottan „istenadta”, melynek szava „Isten szava” lehetne, s ugyanakkor „bunkócskát” ragadóan félelmetes... Hát nem, kedves Mihail Alekszandrovics, ebbe a néphez azért aligha lenne érdemes a mindent újrakezdetés reményében és ösztönöket keresve belemerülni.

Kelet-Európában viszont a polgári, de egyúttal az ipari-technikai civilizáció peremvidékén, a parasztfelkelések ideje tovább tartott és a parasztforradalmak lehetősége sokkal hosszabb ideig fennállt még. Még ha egyetlen parasztfelkelés sem győzött — egyszerűen mert nem győzhetett. Alapjában véve ugyanolyan okokból, mint Nyugaton, az itt inkább arisztokráciának és nemességnek, semmint burzsoáziának nevezhető uralkodó réteg anyagiakkal mindig együtt járó szellemi fölénye miatt sem, illetve a paraszti tömegek igényeit kifejező és szolgáló felépítmény hiánya miatt. Tehát a tudás elégtelensége miatt, éppen mert a tudással itt nagyon is az ösztönösség állt szemben, a beléje vetett reményekkel együtt természetesen. Ám a „nép” és a „népi kultúra” itt tovább élt, annyira, hogy egyes országokban napjainkban van eltűnőben csak. Bár ugyanakkor megfigyelhető itt egy megfelelő felépítmény, elméleti meg-

alapozás létrehozására irányuló erőfeszítés — a nagy létszámú és jó részt nyomorban tengődő parasztság létezéséből, illetve a földkérdés megoldatlanságából fakadóan, elkerülhetetlenül valamilyen paraszttársadalom létrehozását célzó elképzeléssel, „parasztutópiával” a középpontjában. Olykor forradalmiságtól is áthatottan, ám többnyire a polgárinak nevezett reformpolitika részeként inkább. Az Oroszországon kívüli Kelet-, illetve Közép-Európában az első világháború utáni időkbe is átnyúlva, egyes leágazásaiban még a fasizmushoz is csatlakozva, egészen a második világháború végezetéig, a kelet-közép-európai országok fiókkorradalmainak beköszöntéig. Máskor viszont, az elmélet síkján, mint egy a minőség jegyében lépve fel és a világtörténelem menetétől elszigetelt külön út illúziójától sem mentesen, mint Németh Lászlónál.

Oroszországban ellenben... Amde miért ne csináljunk itt egy kis bakugrást, bármennyire természetesnek tűnjék is a folytatás, miszerint a parasztforradalom itt sem győzött, ha hirtelen fel nem merülne a kérdés, miért ne nevezhetnénk az 1917-es orosz forradalmakat, mind a februárit, mind az októberit, győztes parasztforradalmaknak. Hiszen az orosz forradalmat, ha a győzelmet kivívó tömegeket vesszük figyelembe, tulajdonképpen katonák, a világháború öldöklésbe és ehezésbe belefáradt orosz katonák hajtották végre. Akiknek zöme paraszt volt, sokkal inkább „fegyveres paraszt”, mint „fegyveres munkás”. Nélkülük, a parasztkatonák nélkül ez a forradalom, ez a győzelem soha meg se született volna. Amiért is kezdeti spontán szakaszát illetően valóban az volt, ami Oroszországban századokon át érlelődött, és amitől a maga „szociális forradalmát” Bakunyin is remélte. Ambár itt már joggal hangozhatna el az ellenvetés, hogy ha az azt követő polgárháborúból az ellenforradalom kerül ki győztesen (akadt néhány pillanat, amikor így látszott alakulni a helyzet) vajon akkor is a parasztok győzelméről beszélhetnénk-e, netán győztes „paraszt-ellenforradalomról”. Egyszerűen mert a másik oldalon is parasztkatonák tömegével találkozhatunk. Sőt e logika szerint a francia forradalom esetében sem beszélhetnénk a burzsoázia győzelméről, hanem bármennyire is a reakció és az ellenforradalom bázisa lett sokfelé a vidék, szintén a parasztkéről. Vagy egyszerűen a „népérdő”, ahogyan azt a forradalom (burzsoá?) vezetői hirdették és jószerével hitték is. Ami természetesen képtelenség lenne. Semmi szükség hát újfent bizonyítani, hogy egyetlen győztes forradalom győztesei sem lehetnek maradéktalanul azonosak a győzelmet kivívók nagy többségével. Vagyis a „néppel”. Úgyhogy miért is ne kesereghetnénk afelett, hogy lám, a néppel mindig kibabrálnak, a nép mindig másnak kaparja ki a gesztenyét, és így tovább, ha lenne értelme. Csak hát annál törvényszerűbb ez, minél inkább „nép” a nép, minél „ártatlanabb” és

„öszönösebb”. Minél inkább írástudatlan — értve ez alatt nemcsak a szó szerinti értelemben vett analfabétát. Minél fegyvertelenebb — benn, a fejekben. Minél inkább kiszolgáltatottja (még fizikai értelemben fegyveresen is) a felfegyverzettebbeknek: az „írástudóknak”. Akik lehet, hogy önzetlenül a javát akarják, lehet, hogy nem, ám ha akarják is, többnyire úgy, hogy ki is akarják mozdítani írástudatlanságának ártatlanságából. Megterhelő és károsnak tetsző követelményeket támasztva vele szemben, sőt igazságtalanokat is egyúttal. Hacsak az „írástudó” olyan utópiamodellt nem kínál, ami éppen naivan nivelláló egyenlőségével hat, alighanem a paraszti világ patriarkális hierarchiájával szemben is, alapvetően igazságosnak. Ahogyan azt a népben elmerülő Bakunyin is teszi, holmi ősközösségi édent álmódva.

Vagy inkább, mivel a valóságos ősközösség sosem volt ilyen, holmi kereszténység és általában vallás nélküli, őskeresztény édent inkább. „Megalázott és megszorított” népének s azon belül is a legalul lévőknek igazságosményét tartva szem előtt.

•

De azt végcélként félelmet keltően abszolutizálva is mindjárt. Bizonyos szükségképpen zátonyra futott, gyakorlati kísérleteket érintő bírálatából kiindulva.

„Mások falusi kolóniák alapításával foglalkoznak, amelyekben a parasztjaink előtt jól ismert közös földhasználaton kívül bevezetik és alkalmazzák a számukra még teljesen ismeretlen, de gazdaságilag feltétlenül szükséges alapelvet: a közös föld kollektív megművelését és a termékek vagy a termékek árának egymás közti elosztását a legszigorúbb, nem jogi, hanem emberi igazságosság alapján, vagyis több munkát követelve a tehetségesebbektől és az erősebbektől, kevesebbet a kevésbé alkalmasabbaktól és gyengéktől; a keresetet pedig nem a munka, hanem az egyes ember szükségletei szerint osztják el.”

Mert talán sehol sem annyira „költői” Bakunyin, mint éppen itt. Ezért is érzem magam képtelennek ellenállni a kísértésnek, s elsőként nem abba kapni bele, amit Bakunyin „gazdaságilag feltétlenül szükségesnek” mond. Mivel de szép is lenne, ha a javak „nem jogi, hanem emberi igazságosság alapján” történő elosztása nemcsak morális, hanem gazdasági követelmény is volna egyúttal, ha a gazdaság törvényszerűségei összeegyeztethetőbbek lennének az etika szempontjaival. Mert napjainkban mintha inkább az a feltevés igazolódna, miszerint az erkölcsi és gazdasági kategóriák, ahelyett hogy erősítenék, inkább gyengítik, sőt kioltják egymás hatását, alighanem mert lényegüknél fogva állnak szem-

ben egymással. De hát Marxtól is rég tudjuk már, hogy amit az üzlet szelleme jóváhagy, arra „vallás néne” és „morál néne” nem mindig adja áldását. Mivel „Az elidegenülés lényegében van megalapozva (...), hogy minden szféra más és ellentett mércét alkalmaz rám, mást a morál és mást a nemzetgazdaságtan”. De mintha még Marx is csak azért nyilvánítaná ezt a Bakunyin által nemcsak ideálisnak, hanem gazdaságilag szükségesnek (!) mondott állapotot, az ember igazi történelmének nevezve, „történelmen túlivá”, hogy mintegy a túlvilágiság reményt nyújtó cselével játssza ki az itt rejlő ellentmondás fenyegetését. Ami mintha még a „szocializmus = szövetkezetek + villamosítás” didaktikusan leegyszerűsítő lenini formulájában is benne rejlene. Ha a szövetkezetekbe beleértjük mindazt, ami közösség, összefogás, egyenlőség, tehát morális követelmény, s a villamosításba, ami tudomány és technika, vagyis civilizáció, s ilyenként sokkal inkább az egyenlőtlenség, a rivalizálás, a versenyszellem terméke, mint az egyenlőség, amiért is kissé nehéz elképzelni, hogy ne ugyanezek a tényezők legyenek fenntartói és továbbfejlesztői a jövőben is. Sajnos, de kétségtelenül mindaz, amit Bakunyin azonnal és egycsapásra kíván, a számukra keretet biztosító államisággal együtt, földig rombolni. Csakhogy létrehozassa, amit „nem jogilag”, hanem „emberileg” érez igazságosnak, mondhatnánk, a visszanyert ártatlanság állapotának. Pedig hát ez az ártatlanság állapotában leledzők számára tetszik csak igazságosnak. Am mivel ártatlanságunkat rég elvesztettük s nem is egykönnyen nyerhetjük vissza, amint kevésbé ártatlanként kezdünk el gondolkodni, hamar kiderül, hogy az „emberi igazságosság” normái sem alapozhatók erre a naiv egyenlőségre. Egyszerűen mert az igazságosság nem holmi tudatunktól függetlenül létező magánvaló, hanem a fejekben létező képzet, s akkor is ahány fej, anynyiféle, ha néhány általános érvényű alapelv nélkül semmiképp sem lehet igazságról beszélni. Vagyis hogy mit tartunk igazságosnak, nagyon is függ a helyzetünktől, érdekeinktől és képességeinktől, nem utolsósorban a helyzetünktől és érdekeinktől való elvonatkoztatás képességétől, amiért is ez a fajta, Bakunyin által mindennél többre tartott egyenlőség végső fokon a legelnyomottabbak és legínségesebbek igazságképzetének egyetemes érvényűvé emelését jelenti. Ámbár ami a végzendő munkát és a javak elosztását illeti, még ha a legdurvább fizikai munkánál maradunk is, félt, hogy az erősebbek a rájuk kirótt minden előny nélküli többletmunkát, éppen mert itt, „primitív szinten” szokás a testi erőt magától értetődő előnynek, „jognak” érezni, aligha éreznék igazságosnak. Sőt tartok tőle, hogy a tehetségesek és tehetségtelenek közti egyenlőség megértésében az előbbieket felette tehetségteleneknek bizonyulnának. Képtelenek nem észrevenni, hogy ebben a Bakunyin álmolta közösségben

legjobb volna egyszerre lenni tehetségtelennek és gyengének is. Mivel ezt az állapotot alighanem joggal mondhatnánk a nietzschéi formulának megfelelően a testileg és szellemileg egyaránt gyengék zsarnokságának. Ami megint csak igazságtalanság lenne ugyebár — végső fokon arra figyelmeztetve, hogy olyan közösségmodell megalkotása, amelyet annak minden tagja elismer igazságosnak, elméletileg is meddő vállalkozás csak.

Úgyhogy mivel a fentiek értelmében egyetemes érvényű, „objektív” igazságosságról aligha beszélhetünk, marad a kérdés: kinek az igazsága előbbreváló? A tehetségesek tulajdon érdekeiket is szem előtt tartó, szubjektív igazságosság normái-e, vagy ellenkezőleg. Kiknek az igazságai előnyösebbek az egész számára?



Am itt a kérdésben rejlő válasszal együtt, úgy tetszik, az utópia határai is megmutatkoznak.

Főleg ha újra emlékeztetünk rá, hogy a történelem, miután eltávolodott az inkább csak látszólag „igazi” közösséget jelentő ősközösségi állapottól, sokkal messzebb jutott már, semhogy akár elméletileg is fennállna a visszaút lehetősége. Nem utolsósorban a kulturális örökség óriási ismeretanyaga következtében, aminek elsajátításában és gazdagításában tudvalevőleg nem vagyunk egyformán tehetségesek. Amiért is nemcsak szükségünk van tehetségekre, hanem éppen kibontakoztatásuk érdekében szükség van személyes előnyökre, *horribile dictu*, bizonyos előjogokra is az átlagosnál tehetségesebbek számára, egyszerűen mert többségükben a tehetségek is maguk felé hajló karú szentek, akiknek legkevésbé akkor van kedvük szentnek lenni, ha ezt elvárják tőlük. Vagyis kerteles nélkül kimondva, szükség van szelekcióra. Amiből viszont az következne, hogy a „kiselejteztetteknek” be kellene látniuk, hogy jogosan részesülnek mérsékeltbben a földi javakból. Ámde nem lenne-e éppen ez az „utópiák utópiája”? Figyelembe véve, hogy főleg az önálló gondolkodásra és elvonatkoztatásra kevésbé képesek, a művelődés iránt kevésbé fogékonyak, végső fokon a „tehetségtelenek” hajlamosak a hibát mindig a kívülágban keresni, velük szembeni igazságtalanságként átélni. Ha meg „hibájukat” mégis belátják... hát, igen, akkor is igazságtalanság történik, végső fokon embertelenség. Holmi emelkedett elvonság kilátótornyából tekintve ugyanolyan embertelenség, mint ha a tehetségekkel szemben vagyunk embertelenek, ha ugyanolyan elbíráiásban részesítjük őket, mint a mögöttük elmaradókat — csakhogy az utóbbiak önérzete meg ne sérüljön. Amiért is semmiféle társadalom se tehet mást, mint hogy az egyenlő esélyekkel indulás lehetőségét igyekszik mindenki

számára megteremteni, hogy azután a versenyből kiesettek számára létrehozza a maga szociális védőhálóját, hogy a „kiselejtezettség” állapota ne az ínséget és nyomort is jelentse egyben. Nem kis szerepet kívánva ezzel az etikai szempontoknak, sőt a jótékonyágnak.

Ami az utópia korlátainak ez a belátása aligha hozható összhangba azzal a népi-paraszti igazságérzettel, aminek jegyében Bakunyin gondolkodik. Mintegy foglyaként ennek a szemléletnek, ám mert a nagy többségét tekintve állati sorban élő nép sorsa felett esik kétségbe, s az ő sorsának megváltoztatását érzi parancsolóan sürgetőnek, igencsak érthetően, sőt tiszteletet ébresztően is — ugyanazért, amiért nyilván mélységes megvetéssel is tekintene némileg talán álszent tiszteletünkre. Ahogyan bizonyára az igazságosabb lehetőségeink imént megmutatni próbált korlátait is elviselhetetlennek érezné, elfogadhatatlannak és ellenszenvesnek. Mintegy a romantikus forradalmár szerepének, a „mindent vagy semmit” pátozának megfelelően.

Ugyanazért, amiért Marx tudományos forradalmiságával sincs kibékülve. Mint ahogy a tudománnyal általában sincs. Tehát a tudósokkal sem.

Mivel szerinte: „A tudós eredendően hajlik a szellemi és morális romlottságra, legnagyobb bűne pedig saját tudásának, tulajdon agyának felmagasztalása, a nem tudósok iránti megvetés.” Valamennyire fején is találva a szöveget, mivel az üresfejűség göggyével szemben ez valóban nehezen leküzdhető érzésnek bizonyul sokszor. Ám a „tudósgög” ellen Bakunyin nyilván azért háborog, mert akarva-akaratlan az akadémikusi pózba merevedett, „vaskalapos” tudóst teszi meg prototípusnak. Holott a szellemi kiválóság és a szerénység összeegyeztetésének legszebb példáit mégiscsak a tudós koponyák egyikénél-másikánál találjuk. És mintha mégiscsak ez az emberfajta törne legkevésbé hatalomra, alighanem jól tudva, ha ezt tenné, önnön lényegét veszítené el, s azok egyikévé válna, akikről Bakunyin megállapítja: „Adjanak nekik teljes szabadságot — nyomban hozzálátnak, hogy az emberi társadalommal azokat a kísérleteket végezzék — a tudomány javára —, amelyeket most nyulakkal, macskákkal meg kutyákkal folytatnak.” Nem mintha nem tapintana itt rá nagyon is lényeges igazságokra. Csak hát nem az emberi társadalommal folytatott kísérletezés-e minden forradalom, változásokat célzó intézkedés vagy mozgalom, induljon ki akár felülről, akár alulról, végső fokon ilyen kísérletezések története akár a történelem egésze is? Az is, amit elméletben és gyakorlatban Bakunyin is folytat, azzal is, hogy mindazt, aminek az államhatalom elpusztítása után kellene következnie, rábízta a „nép ösztönére”. Ennek ellenére vélve úgy, hogy „nagy-mértékben tévednek, akik azt képzelik, hogy a szociális forradalom

után mindenki egyformán tudós lesz”, s helyesen látva úgy, hogy a tudomány ezt követően legfeljebb „osztálykülönbség nélkül elérhetővé válik valamennyi személy részére, aki hivatást és kedvet érez a vele való foglalkozáshoz”. Am ismét csak gyermekemeg túlvilágiságba lendülve át, amikor mondatát így fejezi be: „de nem a mindenki számára kötelező kétékezi munka rovására”. Elsősorban mert itt megint csak azok igazságképzetei tükröződnek, akik számára, mivel részükrol a szelleml munka mibenléte megközelíthetetlen, csak a fizikai munka számít munkának.

Vagyis a robot.

•

Mert Bakunyn korában, s Bakunyn muzsikjai számára, csakis ez számíthatott. Míg a másik, az alkotó, de többnyire csak idegölő inkább afféle csalás, szemfényvesztés, naplopás, bolondéria, „úri luncutság” — mint ahogy sokszor valóban az volt. Sőt sokszor az még napjainkban is. De ugyanakkor napjainkban, legalábbis a világ fejlettebb részében, amihhez a fejletlenebb rész is csatlakozni kíván, mert kénytelen rá, „kétékezi munkáról” egyre kevésbé beszélhetünk már. Sajnos vagy hála istennek, nehéz lenne eldönteni, de mindenképpen a tudománynak köszönhetően, aminek fennmaradását és továbbfejlődését holmi kísérletezgető-barakácsoló amatőrök működéseként elképzelni alighanem már Bakunyn idejében is gyerekségnak tűnhetett sokak szemében.

Ahogyan másokéban bizonyára rokonszenvesnek — akár képtelennek, akár nem, de mindenképp gondolatnak. Emberi agyszüleménynek tehát, vagyis annak, amivel szemben Bakunyn az „ösztonimádó” gondolkodók jellegzetes ellenszenvreflexével viseltetik:

„Nagy szerencsétlenség érné az emberiséget, ha a gondolat valamikor az élet egyetlen irányítójává, forrásává válna, ha a tudományok és tudósok állnának a társadalom élére. Az élet elapadna, az emberi társadalom pedig néma rabszolganyájjá változna. Ha a tudomány irányítaná az életet, az nem vezetne más eredményre, mint az emberiség egyetemes elbutulására” — írja ugyanis, nyomban működésbe hozva fordított előjellű ellenszenvreflexünket. Annak ellenére, hogy a bakunyni utópia a maga tudományiszonyával valahogy vészjósló antiutópiának is hat egyben. Számos áldásos-átkos tudományos eredmény mellett korunk tömegkultúráját is előrevetítve, világunk látzainformáltságát, dezorientált tömegeit és a szakadékot tömegkultúra és elitkultúra között — mert ennek kapcsán csakugyan beszélhetünk elbutulásról. Bármennyire is nem a tudomány irányításának következménye ez (mert abból inkább több kellene, mint kevesebb), inkább csak a tudományos ismeretek fel-

szaporodásé és vele összefüggésben a technika fejlődéséé. Ám mivel ez elkerülhetetlen és feltartóztathatatlan folyamat, tetszés szerint hibáz-tathatjuk érte a tudományt éppúgy, mint azokat, akik képtelenek fejlődésével lépést tartani — nem is mindig külső okokból. Mert még azok közül is, akiknek erre minden lehetőségük meglenne, ugyan minden hányadik ember számára izgalmasan vonzó terület a tudomány, és minden hányadik ember találja a gondolkodást megterhelő feladat helyett élvezetesnek, amiért is alighanem ez az a pont, amiben Bakunyinnal maradéktalanul egyetérthetünk. Ám abban már aligha, hogy azért mondjunk le a tudományról, sőt annak mindinkább követelményként jelentkező irányító szerepéről, mert sokakból — riasztóan sokakból — hiányzik minden hajlam a vele való lépéstartásra. Főleg mert napjainkban már nem annyira az „élet elapadásától”, hanem inkább annak ellenőrizetlen túlburjánzásától kell féltenuünk a világot. És ez a világ, féltő, hogy akkor is rabszolgatartónak tűnik a lemaradók számára, ha mi nem érezzük ilyennek, azaz „ők” miért is ne nevezhetnék így, ha ilyennek érzik. Mivel a tudomány kiderítette róla, hogy „nem egyszerű”, vagyis sokak számára elviselhetetlenül bonyolult, s emiatt fenyegető és félelmetes, mások számára viszont ugyanezért izgalmas, további kalandokra csábító, végeérhetetlen rejtvény sorozat, ám mindenképpen olyan, hogy „egyszerű emberként” csak eltévedni lehet már benne.

Eltévedni is gondolkodóként. Úgy is, ha nem vesszük észre, hogy az egyszerű emberrel, a hagyományos értelemben vett népiséggel, a paraszti életformával sok minden elveszett vagy elvész, olyan értékek, mint a közvetlenség, egyszerű jóság, az összetartó segítőkészség, meg az a semmivel sem pótolható színesség is, amit népi kultúrának nevezünk, de úgy is, ha figyelmen kívül hagyjuk, hogy az ártatlanságnak ez az állapota nem nyújthatja többé a megújulás kiapadhatatlan forrásának azt az illúzióját, aminek a tizenkilencedik század progresszív gondolkodói többnyire még rabjai voltak. Azok számára sem igazán már, akik a „civilizációs centrumon” még kívül élve bizonyos értelemben Bakunyin örökösének tekinthetők, és akik „költőként” a szintén anakronisztikusá vált karizmatikus vezér szerepébe szédülve, nem feltétlenül Bakunyin tanainak hatására, de bakunyini kétségbeeséstől indítatva és azt meglovagolva egészen a közelmúltig kergették utópiafantomjaikat. Népi kommunákat vagy „dzsamahiriákat” szervezve, kulturális forradalmakat szítva, hasznavehetetlen acélt termelő népi kohókat üzemeltetve, mérnökökkel végeztetve „kétkezi munkát” rizsföldeken és mérnökök nélkül építve termésük számára silótornyokat, amelyek az ötödik-hatodik kísérlet után még csak nem is omlottak össze, cserekereskedelemmel helyettesítve a pénzt, meghirdetve a falu világháborúját az átkos és bü-

nös város ellen, de csupán saját városaik lakosságát mérsékolva le — mindenekelőtt tulajdon értelmiségük ellen folytatva hadjáratot. Feltehetőleg a „nép ösztönében” bízva és kínálva alantas ösztönök számára kiélési lehetőséget. Egyben pedig romantikus megvetéssel köpve le a számukra elérhetetlenül távolinak látszó jóléti-fogyasztói társadalom irigyelt-gyűlölt gazdagságát — ezt a sajnos megvalósíthatónak egyedül elképzelhető, legjobb világot.

Mielőtt, kifulladásra és rogyadozó léptekkel, maguk is futva igyekeznének mihamarabb az elektronikus akolba térni.